

Model edukacji prawniczej we Francji – historia i współczesność

The Model of Legal Education in France – History and the Present Day

The author presents the French system of legal education. There are some problems concerning this issue. The first one is connected with historical conditions which have influenced the shape of the current model of legal education. The tradition of the 19th-century French codifications and school of exegesis seems to be particularly important. The second one concern the analysis of the current system of legal education (academic and professional studies). The third issue relates to searching for the optimal model of legal education within the common European educational sphere.

At the present day, there is not any uniform set of teaching programs as far as legal studies are concerned. According to the Act of August 10, 2007 on the freedom and responsibility of universities, universities gained considerable freedom in developing their curricula. In addition, students can choose some compulsory and optional subjects. This approach corresponds to the postulate of the representatives of the “free scientific research school” to enrich students with a humanist perspective of law.

Małgorzata Augustyniak

*doktor nauk humanistycznych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie*

ORCID – 0000-0002-5958-1992

e-mail: mcaugustyniak@wp.pl

Słowa kluczowe:
Francja, edukacja prawnicza, zawody
prawnicze, programy nauczania, egzaminy

Key words:
France, legal education, legal profession,
curricula, exams

<https://doi.org/10.36128/priv.vi40.458>

1. Wprowadzenie

Refleksja dotycząca modelu kształcenia prawników wpisuje się w szerszy kontekst rozważań o całej edukacji, a także problematyki związanej ze społeczną i polityczną rolą przypisywaną prawu i jego zawodowym przedstawicielem. Przepisy i normy prawne stanowią wszak konstytutywny element społecznej konstrukcji. Na gruncie jurysprudencji funkcjonują różne dyskursy dotyczące legitymacji władzy, roli prawa, metod jego interpretacji. Są one integralną częścią procesu przekazywania wiedzy prawniczej. W dyskusjach dotyczących modelu studiów prawniczych podkreśla się potrzebę takiego ułożenia programu wykładanych materii, aby dać absolwentowi zasób wiadomości oraz umiejętności,

które przygotowują go do wykonywania zawodu o istotnym dla właściwego funkcjonowania społeczeństwa znaczeniu, zwłaszcza w obliczu dynamizmu przemian współczesnego świata.

We Francji, podobnie jak w innych państwach, pojawiają się nowe wyzwania dotyczące modelu edukacji prawniczej. Wiążą się one z intensyfikacją zmian zachodzących w systemie społecznym oraz prawnym. Wśród ważniejszych przeobrażeń można wskazać zjawisko nadmiernej czy zbyt obszernej legislacji, co czasami skutkuje nasileniem braku spójności prawa. Ponadto, wzrastająca ilość regulacji normatywnych rodzi konieczność coraz dalej idącej specjalizacji. W systemie nauczania pojawia się zatem problem określenia optymalnego zakresu wiedzy ogólnej dotyczącej całego systemu prawa oraz znajomości coraz liczniejszych i bardziej rozbudowanych dyscyplin szczegółowych. Kolejnym, wymagającym uwzględnienia zagadnieniem są zobowiązania związane z realizacją politycznej koncepcji utworzenia wspólnej europejskiej przestrzeni edukacyjnej¹. Ponadto, w organizacji kształcenia prawniczego należy mieć na uwadze nowoczesne technologie informatyczne, nie tylko w znaczeniu związanych z nimi nowych form nauczania (e-learning), ale również wpływu na kulturowy, zwłaszcza komunikacyjny, kontekst funkcjonowania prawa². Upowszechnienie dostępności do źródeł prawa skutkuje

- 1 Określenie ram dla polityki edukacyjnej szkolnictwa wyższego zostało zainicjowane przez przyjęcie wspólnej deklaracji dotyczącej konstrukcji europejskiego systemu szkolnictwa wyższego, znanej jako Deklaracja z Sorbony. Podkreśla ona, że proces integracji europejskiej nie może ograniczać się tylko do kwestii ekonomicznych. Istnieje potrzeba stworzenia współdziałania również w wymiarze intelektualnym, naukowym, w tym zaś zakresie szczególna rola przypada uniwersytetom. Zob. Sorbonne Joint Declaration, Joint declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system by the four Ministers in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom, Paryż, 25 maja 1998. www.ehea.info/media.ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf. Kolejnym krokiem w kierunku dalszej integracji było przyjęcie 19 czerwca 1999 roku Wspólnej Deklaracji Europejskich Ministrów Edukacji, na spotkaniu w Bolonii. www.ehea.info/media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/04/9/1999_Bologna_Declaration_Polish_553049.pdf.
- 2 W Loi du 8 juillet 2013 d'orientation et de programmation pour la refondation de l'école de la République zamieszczono aneks do art. 89 zatytułowany *La programmation des moyens et les orientations de la refondation de l'école de la république*. Odnotowuje się w nim głęboki wpływ cyfrowych technologii na współczesne społeczeństwa. Stwierdzając, że świat prawdopodobnie przeżywa okres przełomu technologicznego równie ważnego co rewolucja przemysłowa XIX wieku, podkreśla

podniesieniem świadomości prawnej³, a także wzrostem znaczenia wykładni nieoficjalnej. Zmienia się również kształt procesu prawotwórczego. Państwa w większym stopniu uznają uprawnienia legislacyjne wspólnot większych lub mniejszych niż naród, takich choćby jak wspólnoty terytorialne, etniczne czy religijne. Mamy zatem do czynienia z decentralizacją funkcji sterujących państwa. Staje się ono: „[...] raczej partnerem w negocjacjach i koordynatorem wspólnie podejmowanych działań niż zwierzchnikiem, który autorytatywnie rozstrzyga o tym co ma być zrobione”⁴.

Przedstawione opracowanie jest próbą odpowiedzi na pytanie, jak ze wspomnianymi problemami radzi sobie francuski model edukacji prawniczej. Oczywiście jest on osadzony w określonych warunkach historycznych, zwłaszcza tych związanych z powstaniem pierwszych europejskich kodyfikacji i ich wpływem na metamorfozę systemu prawa, która siłą rzeczy znalazła odzwierciedlenie w sposobie kształcenia prawników. W tym miejscu zaznaczę tylko, że obecnie francuski model prawa uznawany jest za wzorcowy przykład systemu kontynentalnego. Od czasów rewolucji z 1789 roku ukształtowała się prawotwórcza zasada, zgodna z duchem Monteskiuszowskiego postulatu, by władza sądu była niejako „niewidoczna”, zaś jej przedstawiciele uchodzili jedynie za „[...] usta, które wygłaszają brzmienie praw; nieożywione istoty, które nie mogą złągodzić ani ich siły, ani surowości”⁵. Niedopuszczalność

się znaczenie cyfrowych technologii otwierających nowe perspektywy w zakresie dostępu do wiedzy i szkoleń. Owe technologie przyczyniają się do radykalnej transformacji sposobów produkcji, dyfuzji wiedzy oraz stosunków społecznych, zaś instytucje edukacyjne stanowią centralny ośrodek tych przemian.

- 3 Richard Wilson zauważa, że jednym z symptomów świadczącym o wzroście świadomości prawnej w Europie jest ogromna ilość spraw wnoszonych do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Richard J. Wilson, „Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education” *German Law Journal*, nr 7 (2009): 844.
- 4 Lech Morawski, *Główne problemy współczesnej filozofii prawa. Prawo w toku przemian* (Warszawa: Lexis Nexis, 2005): 132. W kontekście wzmiankowanych przeobrażeń współczesnych kultur prawnych podkreśla się wzrost znaczenia umiejętności negocjacyjnych wśród prawników. Są one zdecydowanie bardziej dostosowane do opartych na dialogu form demokracji (*dialogic democracy*). Por. Ulrich Bec, *The Reinvention of Politics. Towards a Theory of Reflexive Modernization*; Anthony Giddens, *Living in a Post-traditional Society*. Obie prace w: Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash, *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics* (Stanford: Stanford University Press, 1994), 39, 106.
- 5 Monteskiusz, *O duchu praw* (Warszawa: Hachette Livre Polska, 2009): 206.

tworzenia prawa przez sądy uzasadniana była przede wszystkim nawiązaniem do podstawowych wartości konstytucyjnych kolejnych republik. Zgodnie z nimi uznawano, że prawotwórcza działalność sądów jest sprzeczna z konstytucyjną zasadą podziału władzy. Ponadto fakt, że sędziowie nie podlegają odpowiedzialności przed wyborcami oznaczał, że tworzone przez nich prawo byłoby pozbawione legitymacji demokratycznej⁶.

2. Rys historyczny

Przyjęcie określonego modelu edukacji prawniczej jest uwarunkowane zespołem czynników, które są zakorzenione w historii i stanowią ważną część intelektualnej kultury Francji. W pierwszym rzędzie należy tu uwzględnić fakt, że wydziały prawa pierwotnie stanowiły integralną część struktury uniwersyteckiej, zaś treść programów nauczania miała wyłącznie teoretyczny charakter. W średniowieczu (aż do edyktu Ludwika XIV z 1678 roku) funkcjonowały jedynie *facultés de droit civil et canonique*. Pomimo odmiennej genezy prawa rzymskiego i kanonicznego, program studiów zapewniał jednolity, prowadzony w języku łacińskim cykl wykładów, poświęconych tym obszarom prawa⁷. Struktury państwa feudalnego determinowały partykularny charakter prawa zarówno w wymiarze stanowym, jak i regionalnym. Mieliśmy zatem do czynienia z brakiem jednolitego ustawodawstwa krajowego, do którego należy jeszcze dodać ówczesną współzależność władzy świeckiej i duchowej. Jednym z rezultatów tej relacji było ukształtowanie standardów procesu inkwizycyjnego, który od XIII wieku miał być podstawą funkcjonowania sądów kościelnych, a także działania papieskich inkwizytorów powołanych do badania oskarżeń o herezję⁸. Z czasem (XVI-XVIII wiek) procedurę inkwizycyjną zaczęto coraz powszechniej stosować również w przestrzeni publicznej, głównie do postępowań wszczynanych z urzędu przez sędziego lub przez inny specjalny organ powołany do ścigania przestępstw (we Francji w funkcję tę pełnił prokurator królewski)⁹.

-
- 6 Radomir Lukić, Marc Gjidara, *Théorie de l'état et du droit* (Paris: Dalloz, 1974): 498-507.
 - 7 Julien Bonnacase, *Qu'est-ce'une Faculté de Droit?* (Bordeaux: Presses universitaires de Bordeaux, 1929): 52.
 - 8 We Francji działalność inkwizytorów uznawano za istotną, zwłaszcza w południowym obszarze, gdzie ruchy heretyckie zyskały duże społeczne poparcie. Por. Fernard Niel, *Albigensi i katarzy* (Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Marabut, 2002), 7.
 - 9 Katarzyna Sojka-Zielińska, *Historia prawa* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993), 207. Władza świecka we Francji wprowadziła proces inkwizycyjny ordonansem z 1539. Z kolei ordonans z 1670 utrwalił zasady inkwizycyjnej procedury karnej, która stanowiła już rozwiniętą kodyfikację formalnego prawa karnego. Była ona jednak

Na polu edukacji również widoczny jest wpływ Kościoła. Francja może się poszczycić jednym z pierwszych w Europie – Uniwersytetem Paryskim. Powstał on w połowie XII wieku z połączenia kilku szkół kościelnych. Profesorami tej uczelni byli wybitni średniowieczni teologowie i filozofowie – Piotr Abelard, Piotr Lombard, dominikanin Albert Wielki i św. Tomasz z Akwinu, franciszkanin św. Bonawentura. Uniwersytet Paryski, zwany od drugiej połowy XIII wieku Sorboną, nie był, jak to miało miejsce na Uniwersytecie Bolońskim, korporacją studentów, tylko cechem profesorów, w którym główną postacią na uczelni był nie student a doktor-mistrz. Uniwersytet Paryski podzielono na cztery fakultety: sztuki wyzwolone (art liberales), medycyna, prawo kanoniczne, teologia. Sztuki wyzwolone stanowiły etap przygotowawczy do dalszych studiów medycznych, prawniczych i teologicznych. To wstępne studium dzieliło się na dwa stopnie, tzw. *trivium* obejmujące gramatykę, retorykę i dialektykę oraz *quadrivium* w ramach którego nauczano arytmetyki, geometrii, muzyki i astronomii. Pobierający naukę po ukończeniu *trivium* i zdaniu pierwszego egzaminu otrzymywał stopień *baccaloureus* (starszego studenta). Ukończenie całego studium sztuk wyzwolonych i złożenie egzaminu drugiego stopnia uprawniało do uzyskania tytułu naukowego magistra. Tytuł ten otrzymywali także absolwenci wydziałów prawa kanonicznego, medycyny i teologii. Uprawniał on do nauczania w szkołach wyższych z zakresu ukończonej specjalizacji. Pojawiający się w XII wieku tytuł doktora zastrzeżony był początkowo tylko dla uczonego prawnika świeckiego, znawcy prawa rzymskiego (*ius civile*). Od początku XIII wieku pojawi się absolwenci, którzy ukończyli studia prawa rzymskiego i kanonicznego. Otrzymywali oni tytuł doktora obojga praw (*doctor utriusque iuris*). Na pozostałych wydziałach uniwersytetów tytuł doktora przyjął się dopiero w XIV wieku¹⁰. Generalnie Uniwersytet Paryski cieszył się przychylnością królów Francji, co znalazło swoje odzwierciedlenie w XII-wiecznych przywilejach nadanych przez Ludwika VII i Filipa II Augusta. Zwalniały one uczelnię spod jurysdykcji urzędników królewskich i poddawały ją nadzorowi biskupa paryskiego i papieża.

Dopóki władza królewska nie zatriumfowała nad strukturą feudalną, kościelny system sądownictwa we Francji był przeszkodą w stosowaniu prawa krajowego. Dodatkowo ten stan rzeczy wzmacniał podział państwa na dwa różne regiony. Na południu, gdzie przeważała miejscowa ludność rzymska, prawo rozwijało się pod silnym wpływem prawa pisanego, tzn. prawa rzymskiego. Tymczasem we Francji północnej dominowało prawo zwyczajowe

oddzielona od pojęć i przepisów prawa materialnego, które było rozproszone w normach prawa zwyczajowego (*coutumes*).

10 Edmund Klein, *Powszechna historia państwa i prawa* (Wrocław: Kolonia Limited, 2004), 302.

pochodzące od napływowej ludności germańskiej¹¹. Owo rozproszenie prawa krajowego nie sprzyjało włączeniu go do programu studiów prawniczych. Stopniowe zmiany w tym zakresie nastąpiły w XVI wieku. Wpływ na to miał przede wszystkim rozwój administracji królewskiej, wzrastająca sekularyzacja w organizacji państwa oraz idąca w kierunku unifikacji prawa działalność francuskich uczonych¹².

Pierwszy etap nowoczesnego rozwoju francuskiej edukacji prawniczej nastąpił w czasach monarchii absolutnej i charakterystycznego dla niej centralistycznego modelu rządzenia. Ludwik XIV zmierzał do nadania systemowi prawnemu narodowego wymiaru. W tym celu w latach 1667-1681 wydał szereg ordonansów dotyczących między innymi francuskiego postępowania cywilnego, karnego, prawa handlowego oraz morskiego. Regulacje te mają prekursorski charakter zarówno we francuskiej drodze do kodyfikacji, jak i w przeformułowaniu programu studiów prawniczych. W tym ostatnim obszarze kluczową rolę odegrał słynny Edykt z Saint-Germain-en-Laye z 1679 roku¹³. Jego ogólnym przesłaniem było podniesienie jakości nauczania. Miało temu służyć uregulowanie głównych komponentów tego procesu: sformułowanie wymagań związanych z programem studiów i przyznawaniem stopni naukowych¹⁴; określenie narzędzi kontroli dotyczącej regularnego prowadzenia zajęć oraz frekwencji studentów. Edykt przywracał też nauczanie

-
- 11 Michał Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa* (Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 1995): 104.
 - 12 Pierwsze prace poświęcone prawu francuskiemu pojawiły się już w średniowieczu. Można tu wskazać następujących autorów: Pierre Defontaines, Philippe de Beaumanoir, Jean Bouteiller. W XVI wieku kierunek ten rozwijali: Charles Du Moulin, Loys le Caron (Chardonas), Antoine Loisel. Zob. Guillaume Leyte, „Charondas et le droit Français” *Droits*, nr 39, (2004): 17-18.
 - 13 Jako uzupełnienie Edyktu wydano jeszcze dwie regulacje dotyczące edukacji prawniczej: Déclaration du 6 août 1682; Déclaration du 17 novembre 1690.
 - 14 Zgodnie z postanowieniami Edyktu z 1679 r. edukacja prawna składała się z trzech etapów. Każdy z nich kończył się nadaniem stopnia naukowego (*bachelier*, *licence doctorat*). Warunkiem uzyskania *licence en droit* było ukończenie trzyletniego licencjatu, który wieńczyło napisanie egzaminu, broniącego tezy przygotowanej publikacji, po czym student mógł przystąpić do trzygodzinnego ustnego egzaminu z prawa rzymskiego i kanonicznego. Zob. L'Edict Sain-Germain-en-Laye d'avril 1679, art. 7 i 8, [w:] Bonnacase, *Qu'est-ce'une Faculté de Droit?*, 52.

prawa rzymskiego na uniwersytetach¹⁵, a także nakazywał powołanie wydziałów prawa tym instytucjom, które uprzednio z tego zrezygnowały. Za najważniejsze osiągnięcie królewskiej regulacji należy uznać to, że potwierdziła ona autonomię prawa francuskiego. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w powołaniu odrębnych katedr zajmujących się nauczaniem ordonansów i prawa zwyczajowego, co zyskało dodatkowe wzmocnienie w obowiązku wykładania tych materii w języku narodowym. Stanowiło to zerwanie z dotychczasową tradycją akademicką zalecającą, by wszystkie zajęcia odbywały się po łacinie¹⁶. Ponadto w Edykcji znajdziemy rozwiązania idące w kierunku połączenia tradycji akademickiej z praktyką prawniczą. Widać to choćby w przewidywanym sposobie powoływania *professeur royal du droit français*. Ten prestiżowy, nadawany bezpośrednio przez króla tytuł, mogli otrzymać adwokaci lub sędziowie, którzy mieli co najmniej dziesięcioletnie doświadczenie i zostali rekomendowani przez środowisko zawodowych prawników. Nominowani profesorowie wykładali wyłącznie w języku francuskim, zaś ich domeną była analiza „żywego”, aktualnie obowiązującego prawa¹⁷.

Generalnie reformy Ludwika XIV nieco zmodyfikowały system edukacji prawniczej, jednak znacząco ani nie poprawiły poziomu nauczania, ani nie sprostaly wyzwaniom związanym z organizacją ówczesnego państwa. Wśród absolwentów studiów prawniczych niewystarczająca wciąż okazywała się umiejętność poruszania się w sferze praktyki zawodowej. W XVIII wieku kanclerz d'Aguesseau w instrukcji dotyczącej studiów prawniczych twierdził, że należyte wykonywanie funkcji adwokata królewskiego powinno łączyć studia teoretyczne i historyczne ze znajomością praktyki¹⁸. W podobnym duchu przedstawiono też ideał oświeconego prawodawcy (*jurisconsulte*) w encyklopedii Diderota. Podkreślono tam korzyści wypływające ze znajomości nie tylko samych ustaw, ale również ich genezy, ewolucji i znaczenia, połączonego z umiejętnością ich porównywania w różnych systemach prawa. Postulaty te artykułowały potrzebę odejścia od ówczesnej tradycji nauczania

- 15 W 1219 papież Honoriusz III zakazał nauczania prawa rzymskiego na Uniwersytecie Paryskim, uzasadniając to nieprzydatnością tej dziedziny wiedzy dla teologii. Klein, *Powszechna historia państwa i prawa*, 301.
- 16 Philippe Sueur, *Historie du droit public français XVe-XVIIIe siècle. Affirmation et crise de l'État sous l'Ancien Regime. La genèse de l'État contemporain*, t. II (Paris: Presses universitaires, 1994):148-149.
- 17 “Déclaration du 6 août 1682, art. 15”, [w:] Bonnacase, *Qu'est-ce'une Faculté de Droit?*, 48.
- 18 Henri François d' Aguesseau, „Instruction sur l'études et les exercices qui préparer aux fonctions d'avocat du roi (1719)”, [w:] *Discours de le chancelier d'Aguesseau* (Paris, 1783), 307. Podaję za: Witold Wołodkiewicz, „Nauczanie prawa czy przepisów prawnych” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (2015): 234.

na uniwersyteckich wydziałach prawa kanonicznego i prawa rzymskiego. Należy zwrócić uwagę na fakt, że w dobie monarchii absolutnej zasadniczo nie nauczano prawa publicznego. Jedyne istniejące zajęcia z tego obszaru można było pobierać u prywatnych nauczycieli, na co mogły pozwolić sobie jedynie osoby z koneksjami, będące blisko elity rządzącej¹⁹.

W czasach *ancien-régime* rzeczywistość prawna cechowała się różnorodnością źródeł prawa, występowaniem regulacji o zróżnicowanych zakresach obowiązywania prawa pod względem personalnym i materialnym. Prawnicy, dzięki wykształceniu uniwersyteckiemu, stanowili jedyną grupę społeczną zdolną poruszać się w rzeczywistości pluralizmu prawnego. Odegrali istotną rolę w redakcji i uniformizacji zwyczajów, a także w pracach nad przystosowaniem prawa rzymskiego do wymogów współczesności, co miało niebagatelny wpływ na tworzenie prawa francuskiego. Z drugiej jednak strony, zawilość regulacji normatywnych, nikłe możliwości dotarcia do orzeczeń sądowych oraz ekskluzywność dostępu do wiedzy wzbudzały nieufność wobec znawców prawa. Dodatkową niechęć wywoływała organizacja wymiaru sprawiedliwości, w ramach której sędziowie byli właścicielami swoich urzędów, zaś ich rola nie ograniczała się wyłącznie do stosowania prawa, mieli bowiem istotny wpływ na określanie jego treści. Stąd też w przedrewolucyjnej Francji rządy tworzonej przez sędziów „szlachty togi” były przedmiotem ożywionej krytyki²⁰.

Po upadku monarchii edukacja prawnicza, podobnie jak cały system szkolnictwa wyższego zmierzył się z rewolucyjnymi perturbacjami. Nowa władza widziała w prawie głównie narzędzie realizacji swych celów. Pomocna okazywała się tu polityczna retoryka eksponująca wartości obywatelskie w duchu Deklaracji z 1789 r. Zgodnie z nimi podważano zasadność głębokich i wszechstronnych studiów prawniczych, co zresztą korespondowało z ustawodawczą doraźnością rewolucyjnej władzy. W rezultacie wiele uniwersytetów zamknęło swe podwoje. Dekret konwencji republikańskiej z 15 września 1793 roku przewidywał stworzenie *écoles centrales*, które miały zastąpić poprzednie instytucje szkolnictwa wyższego. W obrębie nowych placówek utrzymano *chaire de la législation* (katedra ustawodawstwa). Zachowano też *chaire de la droit de la nature des gens* (katedra praw człowieka) w *Collège de France*, jedynej instytucji *ancien-régime*, która cieszyła się przychylnością rewolucyjnego rządu²¹.

W odpowiedzi na marginalizację nauk prawnych kilku uczonych w ramach prywatnej inicjatywy utworzyło *Académie de Législation* oraz

19 Mathieu Touzeil-Divina, *L'enseignement public du droit public en France*. lm-dp.org/de-lenseignement-public-du-droit-public-en-france/.

20 Maciej Kruk, „Francuska szkoła egzegezy i jej teoria interpretacji prawa” *Zeszyty Naukowe WSEI, seria Administracja*, nr 7 (2017): 10.

21 Bonnacase, *Qu'est-ce'une Faculté de Droit?*, 94-96.

Université de Jurisprudence. Rozpoczęły one działalność w latach 1802-1803, i niejako w kontrze do ówczesnych uczelni publicznych, oferowały szeroki, kompleksowy program nauczania prawa. Zajęcia obejmowały między innymi: francuskie prawo prywatne, prawo naturalne, międzynarodowe, rzymskie, logikę, etykę, retorykę, zagadnienia medyczne²². Twórcy wzmiankowanych szkół zaczęli już odczytywać prawo jako zjawisko interdyscyplinarne, zaś kierunek, jaki nadali jego nauczaniu, zawierał podstawowe elementy systemu, który miał się w pełni rozwinąć w XIX i XX wieku.

Kolejnym przełomowym etapem w historii kultury normatywnej Francji było przejście do nowego paradygmatu prawa. W sferze prawa prywatnego został on wyznaczony przede wszystkim przez proces kodyfikacji rozpoczęty w okresie rewolucyjnym i zakończony pod rządami Napoleona²³. Oto w ciągu kilku lat powstało pięć kodeksów, które wyrwały fundamentalny wpływ na rzeczywistość prawną. Zmiany, jakie nastąpiły w okresie porewolucyjnym, szły w kierunku urzeczywistnienia dominacji ustawodawstwa, przewyciężenia dotychczasowego pluralizmu prawnego²⁴. Jedną z istotniejszych konsekwencji kodyfikacji było zredukowanie znacznej części funkcji dotychczas pełnionych przez prawników. Przyświecało temu założenie, że ujednoczenie źródeł prawa, ich systematyzacja, klarowność i precyzyjność norm przyczyni się do lepszego rozumienia prawa przez wszystkich, a nie tylko tych, którzy mają stosowne wykształcenie. Nic więc dziwnego, że środowiska prawnicze doświadczały pewnego kryzysu tożsamości²⁵. Stan

-
- 22 Thomas E. Carbonneau, „The French Legal Studies Curriculum: Its History and Relevance as a Model for Reform” *McGill Law Journal*, t. XXV (1980): 454.
- 23 Kodeks cywilny Francuzów, zgodnie z intencjami jego twórców miał nie tylko konsolidować kilka porządków prawnych, lecz również poprzez przewyciężenie niepewności i arbitralności prawa, wzmacniać swój niezmienny autorytet. Biruta Lewaszkiewicz-Petrykowska, „Współczesne prawo cywilne a Code civil Napoleona jako dziedzictwo wielowiekowej kultury prawnej” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 2 (2005): 122.
- 24 Należy jednak zaznaczyć, że twórcy Kodeksu cywilnego Francuzów z rezerwą odnosili się do regulacji normatywnych z czasów Rewolucji. Ich dążeniem było stworzenie stabilnego i trwałego systemu, a żeby ten cel osiągnąć, zwrócili się oni raczej ku tradycji średniowiecznej recepcji prawa rzymskiego. Jean-Pascal Chazal, „Léon Duguit et François Géný, Controverse sur la rénovation de la science juridique” *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, nr 2 (2010): 85.
- 25 Jean-Louis Halpérin wskazywał na lata 1789-1804 jako te, w których prawnicy przeżywali głęboki kryzys tożsamości. Jean-Louis Halpérin, *L'impossible Code civil* (Paris: Presses Universitaires de France, 1992): 293.

ten pogłębiała jeszcze niepewność związana dezawuowaniem znaczenia wykładni prawa, zwłaszcza tej dokonywanej przez sędziów. Korespondowało to z zaleceniem Napoleona, który kategorycznie sprzeciwiał się analizie interpretacyjnej tekstu, a jeśli już zachodziła taka konieczność, to wykładnia miała pochodzić od organu ustawodawczego²⁶. Ponadto, cesarz podjął starania, by Kodeks był nie tylko precyzyjny, ale też znany, także poza środowiskiem prawniczym, zainicjował więc jego masowy druk i dystrybucję wśród obywateli. W tej perspektywie funkcje sędziów miały zostać sprowadzone do mechanicznego stosowania litery ustawy do konkretnego przypadku; mieli pełnić rolę biernych „automatów do subsumpcji”²⁷. Tego rodzaju podejście napotkało jednak pewne trudności wynikające głównie ze zderzenia sztywności i ogólności regulacji kodeksowych z żywiołowością życia społecznego, zwłaszcza w kontekście licznych przekształceń związanych z narodzinami gospodarki kapitalistycznej.

Jeśli chodzi o normatywną stronę XIX wiecznej edukacji prawnej, to pod rządami Napoleona wydano regulacje umożliwiające jej rozwój, przy czym zdecydowanie większy niż dotychczas nacisk położono na stronę praktyczną. W dużym stopniu stanowiło to odzwierciedlenie dominujących w dobie początków europejskich kodyfikacji wyobrażeń o stosowaniu prawa przez jego zawodowych przedstawicieli. Uznano, że ogólną wiedzę o kulturze uwzględniającą między innymi z aspekt historyczny, filozoficzny, artystyczny należy przyswajać na poziomie szkoły średniej. Natomiast szkoły wyższe powinny wykonywać sprofilowane pod daną dyscyplinę, dobrze określone zadania.

Pierwszą regulacją omawianej materii była Ustawa z 1 maja 1802 roku. Wprawdzie dotyczyła ona przede wszystkim ogólnej edukacji publicznej, jednak w jej obszarze przewidywała również przywrócenie starych wydziałów prawa w postaci dziesięciu *Écoles de droit*²⁸. Kolejno wydane: ustawa

26 Katarzyna Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność* (Warszawa: Liber, 2009): 243.

27 Katarzyna Sójka-Zielińska, „Wizerunek sędziego w kulturze prawnej epoki Oświecenia”, [w:] *Prawo i ład społeczny. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Turskiej*, red. Grażyna Polkowska (Warszawa: Wydawnictwo WPiA UW, 2000), 305.

28 Loi Generale sur l’instruction publique, 1-er Mai 1802 (Floreal An X), art. 25. https://cache.media.education.gouv.fr/file/Les_grands_textes/93/8/loi_generale_sur_l_instruction_publique_568938.pdf.

z 13 marca 1804²⁹ roku oraz dekret z 21 września 1804³⁰ skupiały się już wyłącznie na nauczaniu prawa. Szczególną wagę przywiązywano do znajomości prywatnego prawa francuskiego i karnego z wymiarze formalnym i materialnym. Filozofię prawa wykładano głównie przez pryzmat naturalnych praw człowieka, zaś historię pod kątem badania związków prawa rzymskiego z współczesnym prawem cywilnym. Niewiele miejsca poświęcono na prawo publiczne i administracyjne. Całkowicie wyeliminowano prawo kanoniczne i międzynarodowe³¹.

W początkowym okresie kodeksy były postrzegane jako dzieła ostateczne i niezienne. Tego rodzaju postawa doprowadziła do kazuistycznej tendencji nadawania ustanowionym tekstom pierwszeństwa przed zasadami prawnymi, co sprzyjało wzmiankowanym już mechanistycznym tendencjom w orzecznictwie. Dla metodologii nauczania prawa symptomatyczne było to, że pierwsi francuscy komentatorzy Kodeksu cywilnego dokonywali jego objaśnień w kolejności zgodnej z porządkiem Kodeksu – artykuł po artykule. Ten sam sposób stosowano również w nauczaniu na uniwersytetach, co dobrze ilustruje słynne powiedzenie francuskiego cywilisty Bugneta: „Ja nie znam prawa cywilnego, ja uczę tylko Kodeksu Napoleona”³². Dopiero po 1830 roku profesorowie Charles-Philippe Aubry (1803-1883) oraz Charles-Frédéric Rau (1803-1877) odeszli od tej scholastycznej metodologii i w swojej pracy – *Cours de droit civil francais* – przyjęli metodę dogmatyczną, w której zagadnienia łączone były w grupy według ich związku logicznego³³. Dla

29 La loi du 13 mars 1804 (22 ventôses an XII): Écoles de droit. grenadierla-beille.blogspot.com/2011/03/13-mars-1804-ecoles-de-droit.html?m=1.

30 „Décret concernant l’organisation des Écoles de droit. (Le Conseil d’État entendu.) 4-o jour complémentaire An XII (21 Septembre 1804)”, [w:] Alfred Beauchamp, *Recueil des lois et règlements sur l’enseignement supérieur: comprenant les décisions de la jurisprudence et les avis des conseils de l’Instruction publique et du Conseil d’État*, t. I (Paris: Imprimeurs de L’Université de France, 1880), 142-148.

31 „Décret concernant l’organisation des Écoles de droit. (Le Conseil d’État entendu.) 4-o jour complémentaire An XII (21 Septembre 1804), art. 9-11”, [w:] Beauchamp, *Recueil des lois*, 142-148.

32 Sojka-Zielińska, *Historia prawa*, 281.

33 W literaturze przedmiotu przyjmuje się, za Julienem Bonnacase’em (1878-1950), podział na trzy etapy rozwoju szkoły egzegezy. Pierwszy, założycielski, obejmuje lata 1804-1830, tj. od uchwalenia Kodeksu cywilnego do rewolucji lipcowej. Drugi okres trwa do 1880 i w tym czasie możemy mówić o apogeum rozwoju szkoły egzegezy. Na ostatnie dwudziestolecie XIX wieku przypada stopniowy spadek znaczenia szkoły egzegezy i dojście do głosu szkoły wolnego prawa, zapoczątkowanej

tych uczonych najlepszą wykładnią okazywała się ta, która spełnia kryteria przewidywalności, jaką daje oparcie na rozumowaniach sylogistycznych oraz wierność tekstowi źródła prawa. Generalnie pierwszą połowę XIX wieku naukowcy nie tyle angażowali się w badanie zjawisk prawnych, ile pogrążeni byli w spór o metodę egzegetyczną.

W drugiej połowie XIX wieku wyraźnie zaczęto odchodzić od wizji idealnego prawodawstwa, które byłoby w stanie stworzyć system na tyle kompletny, spójny i klarowny, by udało się wyeliminować wszelkie problemy interpretacyjne, tak by sędziowie mogli skupić się jedynie na kwestiach dotyczących ustalenia stanu faktycznego. Oczywiście stawała się iluzoryczność założenia, że Kodeks zdiagnozuje, przewidzi i ureguluje wszystkie sytuacje życiowe. W tym duchu sto lat od powstania Kodeksu, Raymond Saleilles (1855-1912)³⁴ postulował konieczność przyjęcia w naukach prawnych perspektywy ewolucyjnej. Zgodnie z nią sens i zakres przepisów zmienia się wraz ze zmianami, którym podlegają obyczaje i idee³⁵. Prawo przekształca się pod naporem zróżnicowanych potrzeb społecznych, które wywołują wciąż nowe kombinacje zjawisk i relacji, dlatego nauka prawa musi stale uzgadniać znaczenie powstałych niegdyś przepisów z wymogami życia społecznego, zwłaszcza tymi związanymi z potrzebą harmonizowania różnych interesów³⁶.

Saleilles postulował, by w nauczaniu prawa przyjmować szeroką perspektywę komparatystyczną, która pozwala na rekonstrukcję dawnego oraz ustalenie specyfiki istniejącego porządku normatywnego. Na podstawie tych danych możliwe jest wyznaczenie kierunku w jakim ma zmierzać ustawodawstwo, abstrahując od apriorycznych, absolutnych idei obecnych w tradycyjnych ujęciach prawa naturalnego. W myśl przyjmowanych przez Saleilles'a założeń, znajomość samego tekstu ustawy okazuje się dla studentów, i nie tylko nich, niewystarczająca by zrozumieć sens norm. Prawo w tekście jest jedynie czymś w rodzaju szkieletu czy mechanizmu w stanie spoczynku. Aby go „ożywić”, potrzebny jest wysiłek różnej specjalności naukowców,

przez F. Géný'ego. Zob. Julien Bonnecase, *La Pensée juridique française de 1804 à l'heure présente: Ses variations et ses traits essentiels* (Bordeaux: Edition Delmas, 1933), 303 i n.

- 34 Na temat myśli Saleillesa powstało dzieło zbiorowe: Robert Beudant, Henri Capitant, Armand Colin, Edmond-Eugene Thaller, François Géný, et. al., *L'oeuvre juridique de Raymond Saleilles* (Paris: Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau, Éditeur, 1914).
- 35 R. Saleilles stwierdzał: „[...] le sens et la portée des textes changement avec l'évolution des moeurs et des idées”. Raymond Saleilles, „Droit civil et droit comparé” *Revue International de l'Enseignement*, t. LXI, (1911): 12.
- 36 Raymond Saleilles, „École historique et droit naturel, d'après quelques ouvrages récents” *Revue Trimestrielle de Droit Civil*, t. I (1902): 96-97.

w tym przedstawiciele doktryny i praktyki prawniczej. To oni determinują funkcjonowanie prawa, jego efektywność i użyteczność³⁷. Ustawa funkcjonuje w pełni dopiero w działaniu, w którym jest przede wszystkim wyrazem świadomości prawnej i społecznej wspólnoty, prawnikom zaś przypada aktywna rola pośrednictwa między tekstem ustawy a ową świadomością³⁸. Zwolennikiem większej otwartości w interpretacji tekstu prawnego był też przyjaciel Saleilles'a – François Gény (1861-1959)³⁹. On również podważył ideę autonomii nauki prawa, postulując zintegrowanie jej z innymi dyscyplinami, podkreślał wartość poszukiwań na gruncie jurysprudencji nowych rozwiązań. W ocenie Gény'ego prawo wymaga wiedzy zarówno na etapie tworzenia, jak też stosowania. Badania naukowe dostarczają zaś „punktów wyjścia”, które determinują treść prawa i oczekiwania z nim związane. Owe punkty są szczególnie istotne dla praktyki prawniczej, która opiera na nich interpretację norm, dostosowując ją do aktualnych celów oraz uwarunkowań. Gény podaje cztery grupy punktów wyjścia: realne, historyczne, idealne oraz

-
- 37 „Un texte législatif, pris à lui seul, n'est qu'une ossature dépouillée de se qui en fait la vie, un mécanisme au repos; pour lui restituer la vie et le mouvement, il faut *évoquer* tout le milieu scientifique, doctrinal et pratique, qui en conditionne le fonctionnement, et faire apparaître surtout les applications directes qu'on a visées sans les mentionner expressément et auxquelles le texte doit conduire. Par là seulement on en connaît la valeur de rendement et l'effet utile”. Raymond Saleilles, *Mélanges de droit comparé. Introduction à l'étude du droit civil allemand* (à propos de la *traduction française du Bürgerliches Gesetzbuch entreprise par le Comité de législation étrangère*) (Paris: F. Pichon et Durand-Auzias, 1904), 3.
- 38 „La loi est l'expression vivante de la conscience juridique et sociale de la collectivité; et, comme, le souffle qui l'anime, et comme son âme elle-même. Il sert d'intermédiaire entre la loi et la conscience nationale, en ce sens, qu'il doit la mettre incessamment au point de l'évolution morale, juridique et sociale, qui s'accomplit, sous couvert de la loi, sans doute, par elle et avec elle, mais qui, d'une chose morte, doit faire un organisme vivant. [...] Le juge - il doit adapter la loi à sa fonction sociale, et en même temps, plier la collectivité à l'adaptation de la loi”. Raymond Saleilles, *De la déclaration de volonté. Contribution à l'étude de l'acte juridique dans le Code civil allemand (art. 116 à 144)* (Paris: Pichon, 1901), 289.
- 39 François Gény przedstawia swoją myśl w dwóch podstawowych pracach: *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif* (wydanej po raz pierwszy w 1899 r.) oraz czterotomowej *Sciences et techniques en droit privé positif, nouvelle contribution à la critique de la méthode juridique* (wydanej między 1913-1924).

racjonalne⁴⁰. Wszystkie one mają podłoże w zjawiskach biologicznych, fizycznych, psychicznych, które z kolei zbiegają się w prawie, kondensują się w jego formułach.

Konkludując tę część rozważań należy podkreślić, że zarówno Saleilles jak i Gény, jako czołowi przedstawiciele nurtu funkcjonującego we Francji jako *école des libres recherches scientifiques* (szkoła wolnych poszukiwań prawniczych), od strony doktrynalnej znacząco wpłynęli na kierunek edukacji prawniczej zarówno w jej wymiarze akademickim, jak i praktycznym. Fakt, że zakwestionowali oni samowystarczalność tradycyjnej metody interpretacji prawa, bazującej na rozstrzyganiu wszystkich kwestii za pomocą logicznych wniosków wyprowadzonych z przepisów ustawy, zmienił też sposób myślenia o kompetencjach prawników. Nie wystarczy im sama znajomość norm prawa pisanego, bowiem nigdy nie odpowiadają one w pełni porządkowi prawnemu, nigdy nie stanowią kompletnej niesprzecznej całości, nigdy nie obejmą złożoności stosunków międzyludzkich. Dlatego tak ważne jest osadzenie nauki prawa w szerszym kontekście wiedzy, szczególnie społecznej, zaś u studentów nie do przecenienia jest kształtowanie postrzegania prawa jako faktu interpretacyjnego, dokonywanego według obiektywnych wskazówek nauki, a także wspomaganego właściwą techniką egzegezy.

Postulat przedstawicieli *école des libres recherches scientifiques*, by wzbogacić studentów o humanistyczne rozumienie prawa, którą daje wszechstronna perspektywa nauk społecznych, doczekał się stopniowej realizacji za sprawą kolejnych rządowych reform⁴¹. W programach studiów pojawiły się zajęcia z ogólnej historii francuskiego prawa prywatnego i publicznego, historii i filozofii prawa, międzynarodowego prawa prywatnego, ekonomii politycznej, prawodawstwa porównawczego, politologii. Tak więc edukacja prawnicza w dziewiętnastowiecznej Francji nie rezygnując z dążeń do rozwoju kształcenia zawodowego, miała również ambicje, by uniwersytety stanowiły też kuźnię wysokiej kultury intelektualnej.

40 François Gény, *Sciences et techniques en droit privé positif*, t. II (Paris: Societe du Recueil Sirey, 1915), 370-371.

41 Zmiany w programach studiów wprowadzali ministrowie edukacji (*minister de l'Instruction publique*): Narcisse-Achille de Salvandy (funkcje pełnił w latach 1837-1839 i ponownie w 1845), Jules Simon (funkcje pełnił w latach 1871- 1873). Należy też uwzględnić dekret z 28 grudnia 1978, dekret z 31 grudnia 1879, dekret z 28 grudnia 1880. Por. Carbonneau, „The French Legal Studies Curriculum: Its History and Relevance as a Model for Reform”, 457.

3. Współczesność: XX i XXI wiek

W pierwszej połowie (do lat sześćdziesiątych) XX wieku francuska edukacja prawnicza podporządkowana była polityce rządowej. Ministerstwo Edukacji określało nie tylko jednolity w skali kraju program nauczania, ustanawiało też zasady finansowania uniwersytetów, wymogi zatrudnienia i awansu nauczycieli akademickich. Dekret rządowy z 1905 roku przewidywał, że w trzyletni program nauczania (*licence*) będzie obejmował: na pierwszym roku – prawo rzymskie, prawo cywilne, ekonomię polityczną, historię prawa francuskiego, prawo konstytucyjne; na drugim roku – prawo cywilne, prawo administracyjne, ekonomię polityczną, jeden przedmiot fakultatywny; na trzecim roku, prawo cywilne, prawo handlowe, postępowanie cywilne, prywatne prawo międzynarodowe, ustawodawstwo przemysłowe, dwa przedmioty fakultatywne⁴². Zajęcia prowadzono przede wszystkim w formie wykładów, co wpłynęło na ich bezosobowy oraz mocno teoretyczny charakter. Dopiero ustawa z 30 października 1940 roku wprowadzała modyfikację w tym zakresie, formułując wymóg, by wszyscy studenci regularnie uczestniczyli w zajęciach łączących teorię z praktycznymi umiejętnościami, które byłyby indywidualnie weryfikowane⁴³. Kolejne znaczące zmiany wprowadzono dekretem z 1954 roku⁴⁴. W preambule tego aktu stwierdzono, że organizacja edukacji prawniczej powinna odpowiadać wymogom współczesnego społeczeństwa, w którym widoczny jest wzrost znaczenia prawa publicznego, przepisów socjalnych, nowych teorii ekonomicznych. Ponadto, należy uwzględnić rosnącą różnorodność możliwości zawodowych, jakie roztaczają się przed absolwentami wydziałów prawa. Wychodząc naprzeciw tym potrzebom dekret wydłużył program studiów kończących się uzyskaniem *licence en droit* z trzech do czterech lat nauki, którą podzielił dwa etapy: ogólny i specjalistyczny. Zajęcie na pierwszych dwóch latach miały charakter bazowy i obejmowały prawo cywilne, konstytucyjne, administracyjne oraz przedmioty dotyczące instytucji międzynarodowych, ekonomii politycznej, kryminologii i historii społecznej. W ostatnich dwóch latach wprowadzono specjalizację, w ramach której studenci mieli do wyboru jeden z trzech bloków tematycznych: prawo cywilne, prawo publiczne i nauki polityczne, ekonomię. Niewielka część zajęć pozostawała jednakowa dla wszystkich, reszta zaś odbywała się w ramach kierunkowej specjalizacji⁴⁵. W dekrete z 1954 roku sporo

42 Décret relatif à licence en droit du 3 août 1905.

43 Loi du 30 octobre 1940 faisant obligation aux étudiants des facultés de droit d'assister aux conférences et travaux pratiques.

44 Décret du 27 mars 1954 modifiant le regime des études et des examens en vue la licence.

45 Wspólne zajęcia na trzecim roku obejmowały: prawo handlowe, bezpieczeństwo socjalne. W obrębie dwuletniej specjalizacji z prawa prywatnego realizowano następujące zajęcia: prawo cywilne i karne, procedurę

uwagi poświęcono metodom praktycznej nauki zawodu. Sformułowano obowiązek, by każdy student przez wszystkie lata studiów uczestniczył w dwóch półtoragodzinnych sesjach *travaux pratiques* tygodniowo w wybranym obszarze spraw⁴⁶. Metody realizacji tych zajęć nie były ściśle ustalone. Mogły się one odbywać w formie seminarium, na którym omawia się studia przypadku, wyjaśnia złożony problem prawny, referuje wyniki przeprowadzonych badań⁴⁷. Ta część pracy studentów również podlegała ocenie egzaminacyjnej wystawianej przez powołaną do tego celu komisję.

Reforma z 1954 roku stworzyła podwaliny współczesnego modelu francuskiej edukacji prawniczej. Przede wszystkim wyznaczyła jej cel, jakim jest przygotowanie teoretyczne i praktyczne do działalności zawodowej oraz poszerzenie humanistycznego horyzontu poprzez dostarczenie studentom ogólnego, ale solidnego zaplecza nauk społecznych. Przyjęto założenie, że hybrydowa organizacja studiów umożliwi przygotowania do kariery nie tylko czysto prawniczej lecz także rządowej i biznesowej. Wprowadzona kontrola państwa nad szkolnictwem wyższym miała dwojakie konsekwencje. Z jednej strony zapewniała jednolity program nauczania i gwarantowała wartość krajowych dyplomów. Z drugiej jednak centralizacja polityki edukacyjnej sprzyjała konserwowaniu hierarchicznej struktury, w której wykładowcy i studenci mieli niewielką przestrzeń wolności słowa czy prowadzenia badań naukowych. Regionalne czy prywatne placówki również nie mogły sobie

cywilną i karną, prawo rzymskie i dawne prawo francuskie, prawo handlowe, prywatne prawo międzynarodowe oraz jeden przedmiot do wyboru. Na specjalizacji z prawa publicznego i nauk politycznych realizowano: metodologię nauk politycznych, międzynarodowe prawo publiczne (pogłębione), prawo podatkowe, historię idei politycznych, procedurę cywilną oraz karną, fluktuację działalności ekonomicznej, usługi publiczne i przedsiębiorstwa narodowe, prawo kolonialne, wolności publiczne, prawo międzynarodowe prywatne, finanse ekonomiczne oraz jeden przedmiot do wyboru. W sekcji ekonomii politycznej nauczano: fluktuacja działalności ekonomicznej, historia myśli ekonomicznej i analiza współczesnych teorii, statystyka i metody ekonomicznej obserwacji, prawo podatkowe, historia idei politycznych, systemy i struktury ekonomiczne, geografia ekonomiczna, międzynarodowe relacje ekonomiczne, zarządzanie firmą i księgowość, finanse ekonomiczne oraz jeden przedmiot do wyboru. Décret du 27 mars 1954 modifiant le regime des études et des examens en vue la licence, art. 4.

46 Zasady organizacji praktyk zawodowych zostały określone w: Décret du 27 mars 1954 modifiant le regime des études et des examens en vue la licence, art. 5-8.

47 Andre Tunc, „Legal Education in France” *Kerala University Law Review*, nr 1 (1968): 48.

pozwoić na innowacyjność i kształtowanie własnego kierunku rozwoju. Ów brak niezależności był jedną z przyczyn zamieszek studenckich w maju 1968 roku. Doprowadziły one do kolejnej zmiany legislacyjnej, która zdecydowanie zwiększyła autonomię uniwersytetów⁴⁸. Art. 1 ustawy z 1968 roku wyznaczał aksjologiczne podstawy działalności szkolnictwa wyższego, traktując ją w kategoriach misji służącej nie tylko przekazywaniu wiedzy, ale również ciągłemu doskonaleniu i wznoszeniu na wyższy poziom szeroko rozumianej kultury. W myśl tych założeń uniwersytety powinny wychodzić naprzeciw potrzebom społecznym i gospodarczym kraju lub regionu, zapewniając dostępność do nauki wszystkim, którzy mają odpowiednie zdolności. W odniesieniu do pracowników naukowych stwierdzono, że powinni oni wykonywać swą działalność dydaktyczną i badawczą w warunkach niezależności i spokoju, niezbędnego do refleksji i twórczości intelektualnej⁴⁹.

Zgodnie z postanowieniami ustawy z 1968 roku uniwersytetom przyznano osobowość prawną, niezależność w kwestiach finansowych i administracyjnych, możliwość współpracy z innymi instytucjami publicznymi lub prywatnymi⁵⁰. Uzyskały też prawo kształtowania własnych planów badawczych, metod nauczania i sprawdzania wiedzy i umiejętności⁵¹. Programy studiów miały powstawać w drodze współpracy między Ministerstwem Edukacji Narodowej a Krajową Radą ds. Szkolnictwa Wyższego i Badań, przy czym ta ostatnia instytucja skupiała pochodzących z wyboru przedstawicieli społeczności akademickiej i instytucji badawczych⁵². Rząd zachował prawo

48 Loi nr 68- 978 du 12 novembre 1968 d' orientation de l'enseignement supérieur.

49 Andre Tunc – profesor prawa handlowego na Uniwersytecie w Paryżu (La Sorbone) stwierdza, że francuskie uniwersytety są scentralizowane w zakresie, w jakim programy są ustalone przez Ministerstwo Edukacji (po uprzednich konsultacjach ze szkołami prawniczymi). Podkreśla jednak, że w ramach wolności akademickiej i politycznej i żadna szkoła prawnicza ani żaden profesor nie musi przyjmować wytycznych ministra lub rektora. Wykładowcy mogą otwarcie wyrażać swoje opinie, nawet jeśli prowadzą one do krytykowania działalności rządu na forum publicznym. Tunc, „Legal Education in France”, 44.

50 Loi nr 68- 978 du 12 novembre 1968 d' orientation de l'enseignement supérieur, art. 3, 4. W kontekście edukacji prawniczej wspomniana współpraca jest szczególnie istotna ze względu na konieczność zdobywania praktycznych umiejętności zawodowych.

51 Loi nr 68- 978 du 12 novembre 1968 d' orientation de l'enseignement supérieur, art. 19.

52 Loi nr 68- 978 du 12 novembre 1968 d' orientation de l'enseignement supérieur, art. 8, 9.

do określania warunków uzyskiwania dyplomów oraz wymogów związanych z nadawaniem stopni i tytułów naukowych⁵³.

W odniesieniu do kształcenia prawniczego reforma z 1968 roku zachowała jego dotychczasowy czteroletni wzór organizacji z podziałem na dwa cykle – ogólny i ukierunkowany na wybraną specjalizację. Jednakowoż większa swoboda w układaniu programu studiów uwydatniła aktualną do dziś tendencję do nadawania prawu perspektywy interdyscyplinarnej. Oprócz wyznaczonych przez Ministerstwo przedmiotów realizowanych obligatoryjnie, współczesne uczelnie oferują szeroką gamę zajęć fakultatywnych zarówno w obrębie własnej dyscypliny, jak i poza nią. Umożliwia to refleksyjne postrzeganie prawa przez pryzmat nie tylko zjawisk społecznych związanych np. z historią, ekonomią, etyką, psychologią, filozofią, sztuką, informatyką, jak również naukami empirycznymi i formalnymi (matematyka, logika)⁵⁴.

Przyjmowany obecnie we Francji model nauczania prawa bazuje na republikańskiej idei zapewnienia wyższego wykształcenia wszystkim absolwentom, którzy uzyskali maturę *baccalauréat* (B.A.). Pierwsze ogniwo w tym procesie stanowią zatem szkoły średnie. Ich program jest dość wszechstronny, obejmuje między innymi łacinę i grekę (do wyboru), fizykę, chemię, historię, geografę, literaturę, filozofię. Alternatywnym wyjściem dla osób bez B.A. jest udział w kursach organizowanych przez szkoły prawnicze. Kończą one się egzaminem uprawniającym do otrzymania dyplomu – *capacite en droit*, umożliwiającym podjęcie studiów prawniczych. Czynnikiem wpływającym na masowy dostęp do szkolnictwa wyższego jest też jego bezpłatność⁵⁵. Nie ma egzaminów wstępnych, więc wydziały prawa umożliwiają rozpoczęcie studiów dużej liczbie chętnych. Rekrutacja oparta na wyniku matury, wynika jedynie z określonych limitów przyjęć. Rzeczywistym mechanizmem selekcji

53 Loi nr 68- 978 du 12 novembre 1968 d' orientation de l'enseignement supérieur, art. 20.

54 W modelu studiów przyjęto założenie, że studenci powinni mieć szeroką możliwość rozeznania w obszarze nauk prawnych, by dokonać optymalnego wyboru własnej drogi zawodowej. Szczególnie złożona jest organizacja ostatniego roku, na którym studenci mogą podjąć przygotowanie do dyplomu kwalifikowanego w ramach jednego z licznych instytutów np. prawa porównawczego, międzynarodowego, kryminologii, demografii, przygotowania do palestry, prawa handlowego itp. Alternatywnie studenci mogą też skończyć pięć wybranych przez siebie kursów. Por. Tunc, „Legal Education in France”, 47.

55 Szacuje się, że we Francji jest około 200 tysięcy studentów prawa. Zob. Ruth Sefton-Green, *The culture of legal education in France from a comparative viewpoint: perspectives for a legal education in the EU*. <http://ials.sas.ac.uk/ukcle/78.158.56.101/archive/law/resources/internationalisation/sefton-green/index.html>.

okazuje się zdawalność egzaminów, zwłaszcza w pierwszych dwóch latach⁵⁶. Ostatecznie studia kończy około 30-40 procent osób pierwotnie przyjętych⁵⁷.

Kształcenie prawnicze we Francji trwa stosunkowo długo. Zasadniczo można w nim wyodrębnić dwa komponenty: akademicki i zawodowy. Przy czym każdy z nich dzieli się jeszcze na stopnie pośrednie związane z latami nauki, wyborem profilu teoretycznego oraz zawodowego⁵⁸. Francja nie wdrożyła w pełni standaryzacji europejskiego systemu szkolnictwa wyższego określonego w Deklaracji Bolońskiej z 1999 roku. Wprowadziła jednak proponowaną w nim trzyetapową strukturę kształcenia: *Licence* (6 semestrów), *Master* (10 semestrów), *Doctorat* (16 semestrów). Do tego podstawowego układu dodano jeszcze stopień *Master 1* (8 semestrów)⁵⁹. Jest on etapem pośrednim do kierunku *Master 2* (10 semestrów), który umożliwia wybór dwóch kategorii kształcenia: *Le Master 2 Professionnel* oraz *Le Master 2 Recherche*. Warunkiem ukończenia pierwszego jest pozytywna ocena z obowiązkowego stażu, która umożliwia uzyskanie zawodowego dyplomu magistra (*le diplôme d'études supérieures spécialisées* – DESS). Potwierdza on jednocześnie ukończenie studiów wyższych i kwalifikacje zawodowe. Absolwenci, którzy wybrali drugi, badawczy nurt kształcenia, muszą obronić pracę dyplomową

- 56 Student, który w pierwszym roku czterokrotnie nie zdał jakiegoś egzaminu, uznawany jest za niezdolnego do studiów prawniczych i nie może ponownie ubiegać się o przyjęcie. Tunc, „Legal Education in France”, 49.
- 57 Marta Rychert, „Prawo w trzech kolorach” *Na Wokandzie*, nr (4) 7 (2011): 2.
- 58 Studia prawnicze we Francji oferują wiele możliwości zawodowych: adwokaci, notariusze, sędziowie, prokuratorzy, komornicy, prawnicy biznesowi, pośrednicy w obrocie nieruchomości, ubezpieczyciele, administratorzy sądowi, bankierzy, urzędnicy w służbie publicznej itp. Didier Lamèthe, „La pratique dans la formation juridique en France. L'approche d'un juriste d'entreprise” *Revue internationale de droit comparé*, nr 2 (2010): 201.
- 59 Uzyskanie dyplomu na poziomie *Master 1* (4 lata) jest warunkiem wstępnym uprawniającym do podjęcia szkolenia w zawodzie prawnika (adwokata i notariusza), sędziego (*École nationale de magistrature* – ma ona status krajowej instytucji publicznej, pod nadzorem Ministerstwa Sprawiedliwości) oraz urzędnika służby cywilnej (*concours administratif*). Jednak w praktyce większość studentów aspirujących do wspomnianych zawodów studiuje pięć lat, zdobywając stopień *Master 2*. Ruth Sefton-Green, *The culture of legal education in France from a comparative viewpoint: perspectives for a legal education in the EU*. <http://ials.sas.ac.uk/ukcle/78.158.56.101/archive/law/resources/internationalisation/sefton-green/index.html>.

i otrzymują wówczas dyplom magistra w dziedzinie badań naukowych (*le diplôme d'études approfondies* – DEA). Jest on warunkiem przystąpienia do studiów doktoranckich, które dają możliwość prowadzenia działalności dydaktycznej na uczelni lub podjęcia badań w obszarze nauk prawnych.

Obecnie we Francji nie funkcjonuje jednolity zastaw zajęć dydaktycznych obowiązujących studentów prawa. Szkoły wyższe dzięki ustawie z 10 sierpnia 2007 roku o wolności i odpowiedzialności uniwersytetów zyskały znaczną swobodę w tworzeniu swoich programów nauczania⁶⁰. Dochodzi do tego fakt, że studenci aż do osiągnięcia poziomu Master 2 mają szerokie pole tworzenia odpowiadających im kombinacji spośród przedmiotów obligatoryjnych oraz fakultatywnych. Owa wolność wyboru funkcjonuje jednak wyłącznie w ramach wydziałów danego uniwersytetu, nie można zatem kumulować zajęć odbytych na dwóch różnych uczelniach⁶¹. Podstawowy i obowiązkowy program edukacji prawniczej obejmuje: prawo cywilne, prawo handlowe, prawo pracy, prawo podatkowe, prawo spółek, prawo konstytucyjne, prawo karne, prawo międzynarodowe i europejskie, ustawodawstwo. Ostateczny kształt programu nauczania zależy przede wszystkim od wybranej przez studenta specjalizacji w jednej lub kilku dziedzinach np. prawa europejskiego, prawa administracyjnego, prawa spółek, prawa własności intelektualnej, prawa prywatnego, nauki polityczne, zarządzanie zasobami ludzkimi⁶². Tego rodzaju rozwiązanie niesie za sobą dwojakie konsekwencje. Z jednej strony ukierunkowanie nauki na wąską specjalizację pozwala bardziej gruntownie poznać daną dziedzinę prawa, z drugiej grozi tym, że absolwentom prawa brakuje znajomości podstaw z ważnych dziedzin. Dyplom ukończenia studiów można bowiem uzyskać bez obowiązku zdawania egzaminu z postępowania karnego czy cywilnego. Skoro student sam decyduje, którego z przedmiotów dotyczących prawa procesowego chce się uczyć: administracyjnego, karnego czy cywilnego, to może poprzestać na wyborze jednego z nich⁶³.

Specyfika systemu prawa we Francji do pewnego stopnia wpływa też na metodykę nauczania. Cechuje ją przewaga konceptualnego

60 Loi du 10 août 2007 relative aux libertés et responsabilités des universités.

61 Osobną kwestię stanowią zajęcia odbyte w ramach programu wymiany uniwersyteckiej Erasmus. Umożliwia on studiowanie w innym kraju Unii Europejskiej lub poza nią przez okres od 6 miesięcy do dwóch lat, umożliwiając też uzyskanie podwójnego dyplomu pochodzącego z uczelni macierzystej oraz zagranicznej. Lamèthe, „La pratique dans la formation juridique en France. L'approche d'un juriste d'entreprise”, 204.

62 <https://diplomeo.com/formation-droit>.

63 Rychert, „Prawo w trzech kolorach”, 5.

i abstrakcyjnego podejścia do problemów prawnych. Przyjmuje ono za punkt wyjścia szereg podstawowych zasad, a co za tym idzie promuje dedukcyjny rodzaj myślenia. Należy przy tym zasygnalizować szczególny charakter prawa publicznego, które w znacznym zakresie jest prawem tworzonym przez orzecznictwo *Conseil d'Etat*, stąd też ogólne zasady prawa administracyjnego mają charakter orzeczniczy. Dużą wagę przypisuje się również orzecznictwu *Cour de cassation*, w związku z czym studenci od pierwszego roku poznają jego wyroki. Podczas zajęć analizują rozpatrywane przez ów sąd sprawy oraz uczą się pisać pierwsze glosy. Ponieważ prawo traktowane jest tu w kategoriach faktu interpretacyjnego, sporo uwagi poświęca się na naukę technik egzegezy oraz umiejętności logicznego myślenia. Służą temu między innymi ćwiczenia w pisaniu esejów (*dissertations*), komentarzy do orzeczeń sądowych (*commentaire d'arrêt*), analiz zagadnień problemowych (*cas pratique*). Warto dodać, że we wszystkie prace pisemne muszą mieć określoną konstrukcję, zaś studenci mają ją znać i respektować. Wymagany jest podział na dwie autonomiczne, choć korespondujące ze sobą części, które w sposób logiczny odnoszą się do postawionego problemu⁶⁴. Przykładem zadania mającego na celu nabycie umiejętności syntetycznego myślenia, jest przygotowanie opracowania rozległego tematu w formie dwustronicowej notatki⁶⁵. We francuskiej edukacji prawniczej uwzględnia się też zdolności komunikacyjne i retoryczne, dlatego znaczna część metod weryfikowania wiedzy oraz określonych kompetencji społecznych odbywa się w formie ustnej.

Samo uzyskanie dyplomu ukończenia studiów prawniczych nie wystarczy by podjąć pracę jako adwokat, notariusz, sędzia. Dalsze szkolenie odbywa się w formie aplikacji. Aby ją rozpocząć należy zdać składające się z części pisemnej i ustnej egzaminy wstępne⁶⁶. Można do nich przystąpić już po ukończeniu czterech lat edukacji akademickiej – trzech lat licencjatu i jednego roku studiów magisterskich, pod warunkiem zaliczenia wszystkich przedmiotów wymaganych na danym uniwersytecie, nie ma natomiast konieczności napisania pracy dyplomowej. Pozytywny wynik egzaminu wstępnego na aplikację uprawnia do rozpoczęcia nauki w państwowych szkołach przygotowujących do wykonywania zawodów prawniczych. Przyszli sędziowie (*magistrats du siège*) i prokuratorzy (*magistrats du parquet*) uczą się w *École nationale de la magistrature* (36 miesięcy)⁶⁷, adwokaci w szkołach regionalnych *École*

64 Marie-Luce Paris-Dobozy, *Dual Legal Education: A Case Study on Teaching and Learning in Law with French Law Degrees*. <https://www.slideshare.net/ukcleslidespace/dual-legal-education-a-case-study-on-teaching-and-learning-in-law-with-french-law-degrees>

65 Rychert, „Prawo w trzech kolorach”, 4.

66 Tunc, „Legal Education in France”, 52.

67 Zawód sędziowski we Francji cieszy się dużym prestiżem. Aplikacja sędziowską uznawana jest za trudną i elitarną. Jej uczestnicy oprócz

d'avocats, wcześniejsza nazwa *Centre Régionale de Formation Professionnelle des Avocats* (18 miesięcy)⁶⁸, notariusze w *Centre de formation professionnelle de notarie*⁶⁹, sekretarze sądowi o statusie funkcjonariusza publicznego – *greffier* w *École nationale des greffes* (12 lub 24 miesiące w zależności od wybranego programu). We wszystkich typach aplikacji duży nacisk położony jest na praktykę wykonywania zawodu, natomiast szkolenia teoretyczne rozwijają zagadnienia poruszane podczas edukacji uniwersyteckiej, przy czym koncentrują się na nowych problemach, istotnych dla wybranej profesji prawniczej.

We Francji funkcjonują ponadto prawnicy korporacyjni (*juristes d'entreprise*). Są oni zatrudniani przez przedsiębiorstwo lub ich grupę, któremu udzielają porad prawnych i redagują dokumenty, które nie wymagają współdziałania z notariuszem (*acts sous seign privé*)⁷⁰. W przeciwieństwie do

egzaminów wstępnych przechodzą test psychologiczny. W ramach aplikacji odbywają szereg praktyk nie tylko w sądzie, ale też w prokuraturze, kancelariach, policji. Ponadto mają obowiązek udziału w dwóch miesiącach praktyk w instytucji spoza wymiaru sprawiedliwości i rynku usług prawnych, np. w firmie prywatnej. Rychert, „Prawo w trzech kolorach”, 7.

- 68 Francuscy adwokaci są przedstawicielami wolnego zawodu prawniczego, należącego do tzw. personelu pomocniczego wymiaru sprawiedliwości (*auxiliaires de justice*). Uprawnienia do wykonywania zawodu uzyskuje się po zdaniu egzaminów kończących aplikację i otrzymaniu świadectwa wykonywania zawodu adwokata (*certificat d'aptitude à la profession d'avocat* – CAPA) oraz wpisaniu na listę izby adwokackiej. Reglamentacja tego zawodu wiąże się z obowiązkową przynależnością do palestry (*barreau*), która czuwa nad przestrzeganiem zasad profesjonalizmu i etyki zawodowej. Podstawa prawna: Décret du 27 novembre 1991 organisant la profession d'avocat.
- 69 Aby zostać notariuszem we Francji można wybrać między dwiema ścieżkami kształcenia: uniwersytecką albo pozauniwersytecką (w *Centre de formation professionnelle de notarie*). Obu przypadkach należy odbyć dwuletni staż w kancelarii. Są to swego rodzaju studia notarialne, które łącznie trwają 3 lata i kończą się egzaminem i obroną pracy dyplomowej. Warto dodać, że nie wszyscy, którzy ukończyli aplikację notarialną zostaną notariuszami. We Francji bowiem obowiązuje zasada *numerus clausus*, zgodnie z którą odpowiednie organy państwa ustalają liczbę notariuszy w kraju lub jego regionie. Istnieje więc pewna maksymalna wielkość, po osiągnięciu której niemożliwe jest wejście na rynek usług prawnych kolejnych notariuszy. Por. Didier, „La pratique dans la formation juridique en France. L'approche d'un juriste d'entreprise”, 209.
- 70 Loi du 31 décembre 1971 portant réforme de certaines professions judiciaires et juridiques, art. 58.

adwokatów *juristes d'entreprise* nie są związani zasadami etyki zawodowej, nie mają też możliwości występowania przed organami sądowymi z wyjątkiem spraw, w których obecność adwokata nie jest obowiązkowa. Zazwyczaj w przedsiębiorstwach pracuje kilku *juristes* specjalizujących się poszczególnych dziedzinach prawa⁷¹. Mogą oni uczestniczyć w negocjacjach, konstruowaniu zbiorowych układów pracy, udzielać porad prawnych pracownikom. Tak więc specyfika funkcjonowania *juristes d'entreprise* kieruje ich w stronę wąskiej specjalizacji, w której dominuje techniczny aspekt prawa.

Tradycyjną cechą francuskiego systemu wymiaru sprawiedliwości jest duże zróżnicowanie zawodów prawniczych, zwłaszcza rodzajów pełnomocników procesowych. Wprawdzie na skutek działania czynników rynkowych i politycznych zaczyna ono ulegać stopniowej unifikacji⁷², wciąż jednak mamy do czynienia z wieloma możliwościami wyboru profesjonalnej aktywności, co zresztą zapoczątkowane jest już na etapie kształcenia akademickiego. Główna linia podziału w tym obszarze rysuje się jednak po zakończeniu nauki na uniwersytecie i jest związana z wyborem profilu szkolenia specjalistów z sektora publicznego: *École Nationale d'Administration* (ENA), *École Nationale de la Magistrature* (ENM) czy sektora prywatnego: *École des Hautes Etudes Commerciales* (HEC), *École Centrale Paris* (Centrale). Edukację specjalistów z sektora publicznego (ENA i ENM) prowadzą zarówno wykładowcy uniwersyteccy, jak i praktycy, zwłaszcza z *Conseil d'Etat*. Prawo

-
- 71 Przykładowo *juriste de banque* zajmuje się obsługą prawną banków, redaguje umowy kredytowe i umowy je zabezpieczające. *Juriste en propriété intellectuelle* to specjalista w zakresie prawa własności przemysłowej i prawa autorskiego, zajmuje się m.in. nadzorowaniem procesu rejestracji praw własności przemysłowej w *Institut National de la Propriété intellectuelle*, czyli odpowiednika polskiego Urzędu Patentowego. *Juriste en droit de sociétés* jest ekspertem w zakresie prawa spółek odpowiedzialnym za przygotowanie transakcji ich przejmowania, podziałów i łączeń. *Juriste en droit de la construction* jest znawcą prawa budowlanego, przygotowuje umowy deweloperskie, jest także biegły w kwestiach ubezpieczeniowych. *Juristes d'entreprise* po ośmiu latach sprawowania tej funkcji mogą też zostać adwokatami. Po pomyślnym przejściu postępowania przed komisją, która ocenia ich przygotowanie do pełnienia zawodu adwokata.
- 72 Przejawem tej unifikującej tendencji jest łączenie palestr i zawodów, a także deregulacja monopolu obrońców przed poszczególnymi jurysdykcjami. Krokiem w tym kierunku było zaliczenie radców prawnych (*conseils juridiques*) w poczet adwokatury w 1992 roku oraz zniesienie podziału na *avocats* i *avoués*. Ci ostatni zajmowali się reprezentacją przed sądami apelacyjnymi, pełnili też rolę doradców w zakresie szans powodzenia postępowania odwoławczego.

postrzegane jest tu głównie przez pryzmat celów i efektywności władzy publicznej oraz deontologii zawodowej. Od lat siedemdziesiątych XX wieku szkoły te obok tradycyjnej akademickiej formy coraz bardziej doceniają zajęcia warsztatowe prowadzone np. metodą analizy studium przypadku. Wzbogacono treści programowe w wiedzę dotyczącą ekonomii politycznej, zarządzania publicznego, normatywnych uwarunkowań międzynarodowych, psychologii społecznej. Warto też zwrócić uwagę na wprowadzone w latach dziewięćdziesiątych zajęcia poświęcone pisaniu i redagowaniu tekstów prawnych, określanym mianem *Légistique* (ustawodawstwo). Generalnie dąży się do tego, by przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości i wyższego szczebla administracji publicznej znajomość technicznej strony prawa łączyli z czymś co można nazwać jurysprudencją rozumującą. Wymaga to dobrej znajomości kontekstu w jakim prawo funkcjonuje.

W szkołach kształcących kadry do sektora prywatnego duży nacisk kładzie się na naukę poszczególnych gałęzi prawa (cywilne, karne, handlowe, gospodarcze) oraz nabywanie umiejętności stosowania właściwych procedur. Wychodzi się przy tym z założenia, że znajomość prawa powinna przyszej kadry menadżerskiej pomóc w zapobieganiu sporów, między innymi dzięki legalnemu zabezpieczeniu decyzji oraz właściwym rozpoznawaniu ryzyka prawnego. W tym miejscu możemy zaobserwować różnicę między kształceniem specjalistów z sektora publicznego i prywatnego. W pierwszym nauczanie dogmatyki prawniczej traci na znaczeniu w drugim zaś wzrasta. Przemawia za tym przeświadczenie, że o ile kierownik firmy lub adwokat powinien mieć coraz większą wiedzę prawną (nawet jeśli jest ona skoncentrowana na specjalistycznych dziedzinach prawa), o tyle dla urzędnika państwowego wyższego szczebla obok znajomości dogmatyki i procedur konieczna też jest wiedza bardziej abstrakcyjna, pozwalająca na uwzględnienie różnych aspektów fenomenu prawa i łączenia ich z aktualnymi uwarunkowaniami społecznymi, gospodarczymi, międzynarodowymi⁷³. Urzędnicy publiczni powinni postrzegać prawo przez pryzmat jego zasadniczych celów i wartości. W tym wypadku dobre nauczanie prawa wymaga znajomości maksimum elementów systemu, by adepci prawa zdołali ów system uruchomić, zrozumieć wewnętrzne mechanizmy, radzić sobie z dobrymi analogiami, a nawet krytykować i reformować⁷⁴. Z kolei dla przedstawicieli sektora prywatnego prawo, w pewnym stopniu, funkcjonuje jako narzędzie używane do rozwiązywania

73 Liora Israël, Vanneuville Rachel, „Enqu ter sur la formation au droit en France. L'exemple des formations extra-universitaires”, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, t. LXXII (2014): 151.

74 Christophe Jamin, „L'enseignement du droit à Sciences Po: Autor de la polémique suscitée par l'arrêté du 21 mars 2007” *Jurisprudence Revue Critique*, nr 1 (2010): 132.

konkretnych problemów, pozwala na margines interpretacji ukierunkowanej na potrzeby klientów.

4. Wnioski

Model kształcenia prawniczego w znacznym stopniu zależy od tego, jak pojmuje się samo prawo oraz społeczną rolę jego przedstawicieli. Trudno tu wskazać jedno słuszne rozwiązanie, zwłaszcza w obliczu dynamiki zmian współczesnego świata. We Francji, podobnie jak w wielu innych państwach, system zawodów prawniczych ulega daleko idącym przeobrażeniom. Ich główną przyczyną jest globalizacja (*mondialisation*) i liberalizacja obrotu prawnego. Na rynku usług prawniczych pojawiają się kancelarie z innych państw, zwłaszcza z anglosaskiego obrotu prawnego. Częstokroć usługi świadczone są przez prawników niezrzeszonych w korporacjach, np. wspomnianych prawników korporacyjnych, prawników działających z zagranicy lub obcokrajowców pracujących we Francji na podstawie norm prawa europejskiego lub międzynarodowego. Rozwijają się również alternatywne metody rozstrzygania sporów w związku z czym wiele usług, które tradycyjnie świadczone były przez profesjonalnych pełnomocników procesowych, zostało zastąpione przez mediację, koncyliację lub arbitraż, gdzie nie obowiązuje przymus adwokacki.

W kontekście edukacji prawniczej warto też zwrócić uwagę na odnotowywany obecnie we Francji kryzys źródeł prawa, które nie jest już tak stabilne i uporządkowane jak niegdyś⁷⁵. Prymat ustawodawstwa zostaje osłabiony przez wzrost znaczenia orzecznictwa, co siłą rzeczy powinno też znaleźć odzwierciedlenie w treściach i metodach nauczania. W dyskusjach dotyczących tych zagadnień wciąż aktualną kwestią okazuje się określenie proporcji między zakresem wiedzy teoretycznej a kształtowaniem umiejętności praktycznych⁷⁶. Tak więc rozróżnienie prawa w książkach i prawa w działaniu nie

75 Kondycja zawodów prawniczych była przedmiotem refleksji w ramach Komisji powołanej na zlecenie Prezydenta Republiki Francuskiej. Rezultatem prac Komisji było opublikowanie *Rapport sur les professions du droit*, 5. www.justice.gouv.fr/art_pix/rap_com_darrois_20090408.pdf.

76 W kontekście rozróżnienia między teoretyczną a praktyczną stroną nauczania krytyczną ocenę sformułował Eric Millard. Stwierdził on, że we francuskim systemie edukacji prawniczej niewystarczająca jest zarówno teoria, jak i praktyka. Teoria jest zbyt dogmatyczna i abstrakcyjna, często zbyt powierzchowna i nie dająca dobrych narzędzi do analizy problemów prawnych. Stąd też postulował więcej i za wyższym poziomem zarówno teorii, jak i praktyki. Éric Millard, „Sur un argument d’analogie entre l’activité universitaire des juristes et des médecins”, [w:] Champeil-Desplats Véronique, Ferré Nathalie, *Frontières du droit, critiques des*

jest pozbawione konsekwencji edukacyjnych. W literaturze przedmiotu pojawiają się stwierdzenia, że tradycyjna dla Francji kultura prawa stanowionego, przywiązana do formalizmu i pozytywizmu, nie sprzyjała rozwojowi nauczania prawa za pomocą działalności praktycznej⁷⁷. Jedną z ważniejszych przeszkód okazuje się tu tendencja do postrzegania prawa jako szeregu podstawowych zasad, z których dedukcyjnie wyprowadza się odpowiednią normę, mającą zastosowanie do faktów⁷⁸. Współcześnie we Francji coraz wyraźniej akcentuje się potrzebę większego niż dotychczas otwarcia na korzystanie z takich narzędzi edukacyjnych, jak kliniki prawne, staże, ćwiczenia symulacyjne, warsztaty prowadzone przez praktyków⁷⁹. Dzięki takim aktywnym metodom studenci mogą zyskać głębszą świadomość złożoności prawa, wymykającego niekiedy teoretycznym modelom, łatwiej im zrozumieć, że dla danego problemu niekoniecznie istnieje wyłącznie jedno dobre rozwiązanie. Ostatecznie optymalne połączenie teorii z praktyką poszerza horyzonty umysłowe niezbędne do kształtowania prawniczej humanistyki pozwalającej na zachowanie krytycznego dystansu. Jest on warunkiem poznawczej pokory, będącej punktem wyjścia do ustawicznego wzbogacania wiedzy i umiejętności.

Bibliografia

Beauchamp Alfred, *Recueil des lois et règlements sur l'enseignement supérieur: comprenant les décisions de la jurisprudence et les avis des conseils de l'Instruction publique et du Conseil d'État*, t. I. Paris: Imprimeurs de L'Université de France, 1880.

Beck Ulrich, Anthony Giddens, Scott Lash, *Politics, Tradition and Aesthetics*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

droit: Billets d'humeur en l'honneur de Danièle Lochak (Paris: LGDJ, 2007): 344.

77 Richard J. Wilson, „Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education” *German Law Journal*, nr 7 (2009): 828-829

78 Inaczej rzecz się przedstawia w systemie *common law*, w którym mamy do czynienia z prawotwórczą rolą sądów oraz pragmatycznym nastawieniem na skuteczność w działaniu. Różnicę między tymi dwoma podejściami podsumował student uczestniczący w podwójnym francusko-brytyjskim programie edukacji. Stwierdził on, że we Francji uczy się tego, jak umieć myśleć jak prawnik, natomiast w Anglii myśleć zgodnie z faktami. Wilson, „Western Europe”, 836.

79 Christophe Jamin, Mikhail Xifaras, „De la vocation des facultés de droit (françaises) de notre temps pour la science et l'enseignement” *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, nr 1 (2014): 119.

- Beudant Robert, Henri Capitant, Armand Colin, Edmond-Eugene Thaller, François Géný, et. al. *L'oeuvre juridique de Raymond Saleilles*, Paris: Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau, 1914.
- Bonnecase Julien, *La Pensée juridique française de 1804 à l'heure présente: Ses variations et ses traits essentiels*. Bordeaux: Edition Delmas, 1933.
- Bonnecase Julien, *Qu'est-ce'une Faculté de Droit?*. Bordeaux: Presses universitaires de Bordeaux, 1929.
- Carbonneau Thomas E., „The French Legal Studies Curriculum: Its History and Relevance as a Model for Reform” *McGill Law Journal*, t. XXV (1980): 445-477.
- Chazal Jean-Pascal, „Léon Duguit et François Géný, Controverse sur la rénovation de la science juridique” *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, nr 2 (2010): 85-133.
- Géný François, *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif*. Paris: Librairie Générale de droit & de Jurisprudence, 1919.
- Géný François, *Sciences et techniques en droit privé positif, nouvelle contribution à la critique de la méthode juridique*. Paris: Societe du Recueil Sirey, 1915.
- Halpérin Jean-Louis, *L'impossible Code civil*. Paris: Presses Universitaires de France, 1992.
- Israël Liora, Rachel Vanneuville, „Enqu ter sur la formation au droit en France. L'exemple des formations extra-universitaires” *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, t. LXXII (2014): 141-162.
- Jamin Christophe, „L'enseignement du droit à Sciences Po: Autor de la polémique suscitée par l'arr té du 21 mars 2007” *Jurisprudence Revue Critique*, nr 1 (2010): 125-136.
- Jamin Christophe, Mikhail Xifaras, „De la vocation des facultés de droit (françaises) de notre temps pour la science et l'enseignement” *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, nr 1 (2014): 107-140.
- Klein Edmund, *Powszechna historia państwa i prawa*. Wrocław: Kolonia Limited, 2004.
- Kruk Maciej, „Francuska szkoła egzegezy i jej teoria interpretacji prawa” *Zeszyty Naukowe WSEI, seria Administracja*, nr 7 (2017): 5-23.
- Lamèthe Didier, „La pratique dans la formation juridique en France. L'approche d'un juriste d'entereprise” *Revue internationale de droit compare*, nr 2 (2010): 199-231. <https://diplomeo.com/formation-droit>.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska Biruta, „Współczesne prawo cywilne a Code civil Napoleona jako dziedzictwo wielowiekowej kultury prawnej” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 2 (2005): 121-131.
- Leyte Guillaum, „Charondas et le droit Français” *Droits*, nr 39 (2004): 17-34.
- Lukić Radomir, Marc Gjidara, *Théorie de l'état et du droit*. Paris: Dalloz, 1974.

- Millard Éric, „Sur un argument d’analogie entre l’activité universitaire des juristes et des médecins”, [w:] Véronique Champeil-Desplats, Nathalie Ferré. *Frontières du droit, critiques des droit: Billets d’humeur en l’honneur de Danièle Lochak*. 343-352. Paris: LGDJ, 2007.
- Monteskiusz, *O duchu praw*, Warszawa: Hachette Livre Polska, 2009.
- Morawski Lech, *Główne problemy współczesnej filozofii prawa. Prawo w toku przemian*. Warszawa: Lexis Nexis, 2005.
- Niel Fernard, *Albigensi i katarzy*, Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Marabut, 2002.
- Paris-Dobozy Marie-Luce, *Dual Legal Education: A Case Study on Teaching and Learning in Law with French Law Degrees*. <https://www.slideshare.net/ukcleslidespace/dual-legal-education-a-case-study-on-teaching-and-learning-in-law-with-french-law-degreessl>.
- Rapport sur les professions du droit. www.justice.gouv.fr/art_pix/rap_com_darrois_20090408.pdf.
- Rychert Marta, „Prawo w trzech kolorach” *Na Wokandzie*, nr (4) 7 (2011): 47-49.
- Saleilles Raymond, „Droit civil et droit compare”, *Revue International de l’Enseignement*, t. LXI (1911): 5-32.
- Saleilles Raymond, „École historique et droit naturel, d’après quelques ouvrages récents”, *Revue Trimestrielle de Droit Civil*, t. I (1902): 80-112.
- Saleilles Raymond, *De la déclaration de volonté. Contribution à l’étude de l’acte juridique dans le Code civil allemand (art. 116 à 144)*. Paris: Pichon, 1901.
- Saleilles Raymond, *Mélanges de droit comparé. Introduction à l’étude du droit civil allemand (à propos de la traduction française du Bürgerliches Gesetzbuch entreprise par le Comité de législation étrangère)*. Paris: Pichon, 1904.
- Sczaniecki Michał, *Powszechna historia państwa i prawa*. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 1995.
- Sefton-Green Ruth, *The culture of legal education in France from a comparative viewpoint: perspectives for a legal education in the EU*. <http://ials.sas.ac.uk/ukcle/78.158.56.101/archive/law/resources/internationalisation/sefton-green/index.html>.
- Sójka-Zielińska Katarzyna, „Wizerunek sędziego w kulturze prawnej epoki Oświecenia”, [w:] „Prawo i ład społeczny. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Turskiej”, red. Grażyna Polkowska. Warszawa: Wydawnictwo WPiA UW, 2000.
- Sójka-Zielińska Katarzyna, *Historia prawa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
- Sójka-Zielińska Katarzyna, *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*. Warszawa: Liber, 2009.
- Sorbonne Joint Declaration, Jont declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system by the four Ministers

- in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom, Paryż, 25 maja 1998. www.ehea.info/media.ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf.
- Sueur Philippe, *Historie du droit public français XVe-XVIIIe siècle. Affirmation et crise de l'État sous l'Ancien Regime. La genèse de l'État contemporain*, t. II. Paris: Presses universitaires, 1994.
- Touzeil-Divina Mathieu, *L'enseignement public du droit public en France*. im-dp.org/de-lenseignement-public-du-droit-public-en-france/.
- Tunc Andre, „Legal Education in France” *Kerala University Law Review*, nr 1 (1968): 43-54.
- Wilson Richard J., „Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education”, *German Law Journal*, nr 7 (2009): 823-846. <https://doi.org/10.1017/S207183220000136X>.
- Wołodkiewicz Witold, „Nauczanie prawa czy przepisów prawnych” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (2015): 233-248.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license. For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>

